
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82-(092)Куліш(477):17.023.32

DOI 10.31.65/2520-6966-2020-14f-98-41-56

Т. Чумак

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри журналістики та мовної комунікації Національного університету біоресурсів і природокористування України

Роль Пантелеймона Куліша в духовному розвитку української нації

Пантелеймон Куліш – визначна постать в українській культурі та літературі. Незважаючи на суперечливість у трактуванні культурно-філософських поглядів митця в різні періоди його життя й творчості, більшість дослідників сходиться на думці, що Пантелеймон Куліш належить до тих діячів, які, будучи багатогранно обдарованими, зробили величезний внесок у розвиток української культури, літератури, мистецтва, мови, науки. П. Куліш був причетний до формування ідейної програми Кирило-Мефодіївського товариства, якою стала "Книга буття українського народу". Головна увага програми була спрямована на вирішення проблем власної ідентифікації, захисту права на окремішне історичне буття як певної спільноти й формування нового типу свідомості – національної, її поширення серед українців. На основі цілісного розуміння державницько-правових ідей П. Куліш запропонував власне розв'язання існуючих складних завдань, спрямованих на формування національної самосвідомості через відродження історичної пам'яті. У наступні десятиліття в своїх творах Куліш продовжує засуджувати насильство, руйніцтво як засоби досягнення мети. Великого значення в духовному розвитку суспільства він надає рідному слову, українській мові, оспівує красу навколишнього світу, природу, любов як високе і благородне почуття. Упродовж довгого творчого життя Пантелеймон Куліш пройшов прикметну ідеологічну еволюцію, зумовлену суспільними обставинами, політичними режимами, культурним поступом та їх власною рецепцією. Митець залишив по собі слід як талановита творча індивідуальність, що збагатила свій народ літературно-белетристичними (поетичними й прозовими) та публіцистичними творами, науковими працями у галузі історії, етнографії, фольклористики, літературознавства. П. Куліш – автор першого перекладу Біблії українською мовою. Значення і заслуги Пантелеймона Куліша в розвитку української літератури, культури й національної ідеології полягають у тому, що він розбудував оригінальну настановну концепцію духового розвитку нації, позначивши його перспективний напрям, складовими якого є еволюційний поступ, культуротворчий, ненасильницький шлях боротьби

за соціальний прогрес і національне визволення, власну державність, орієнтація на вічні гуманістичні цінності, загальнолюдську мораль, християнське братолюбство, вивищення уселюдських і загальнонаціональних пріоритетів над класовими інтересами, органічне поєднання національної ідеї та вселюдських ідеалів.

Ключові слова: українська нація, українська культура, багатогранно обдарований митець, еволюційний поступ, ненасильницький шлях боротьби, орієнтація на гуманістичні цінності.

Пантелеймон Куліш належить до тих діячів, які, будучи багатогранно обдарованими, зробили величезний внесок у розвиток української культури, літератури, мистецтва, мови, науки. Він був людиною енциклопедичного складу мислення – прозаїком, поетом, драматургом, перекладачем з багатьох європейських мов, ученим-літературознавцем та критиком, фольклористом, істориком, етнографом, педагогом, дуже багато зробив як видавець, громадський діяч. П. Кулішу належить науковий пріоритет в опублікуванні багатьох писемних пам'яток української історії, зокрема, літопису Самовидця та інших козацьких літописів. Водночас Пантелеймон Куліш – досить суперечлива постать в українській літературі та історії. Деякі дослідники, наприклад, П. Гончарук, М. Жулинський, Є. Нахлік, Л. Похила, Ю. Шерех, вказують на його величезний вклад у розвиток української мови, культури, духовності. Так, Л. Похила зазначає, що П. Куліш – укладач граматики української мови, яку нині називають "кулішівкою"; свого часу він переклав Біблію. Інші ж, такі, як Дмитро Донцов, називаючи його зрадником, "москвофілом", стверджують, що П. Куліш, спочатку намагаючись продовжувати справу Т. Шевченка, відступає згодом від проукраїнських ідеалів, особливо в 70-ті роки XIX століття, стає відверто на бік московської влади – не народу, а саме уряду, царизму: "В "Истории воссоединения Малороссии", написаній з темпераментом і не позбавленій глибини думки, – Куліш остаточно ставить хрест над незалежницькими поривами та ідеями, яких виразником було козацтво, вважаючи, що і культуру темній Україні принесла щойно Москва і Петербург. Закидає козацтву, що безкоштовними війнами знищило культуру й заблукало на "скверну путь хижактва". Врятувалася Україна, на його думку, лише під "твердою владою" Москви, інакше була б пропала" [1, с. 56]. Двоє в нього і ставлення до феномену українського козацтва. Якщо в 50–60-ті роки XIX ст. П. Куліш, перебуваючи під впливом Т. Шевченка, захоплюється козаками й стверджує, що "не було на світі люду одважнішого і славнішого над греків і козаків", то двадцятьма роками пізніше у

"Хуторній Поезії" та в "Дзвоні" (1893) Куліш уже під впливом московської ідеології. Тут зустрічаємо такі вірші, як "Письмакам-гайдамакам", "Козацьким панегіристам". Козаки тепер для Куліша – дикуни, варвари. "Найбільше займається тут Куліш руйнацією історичної концепції козацтва, концепції не лиш Шевченка, а й автора "Історії Русів", і сучасників Мазепи і Богдана, коли козацтво уважалося – і було в дійсності – орденом лицарства Запорозького, войовничими і шляхетними "синами Яфетовими" [1, с. 58].

Однак, незважаючи на всі суперечності, слід констатувати, що в умовах провадження промосковської шовіністичної політики всіма колами української інтелігенції (як-от В. Білозерський, М. Костомаров, М. Драгоманов та ін.), П. Куліш немало робить для розвитку української мови та культури, багато зусиль спрямовуючи на формування духовності майбутніх поколінь українців.

Правічним болем і трагедією українського народу було те, що його споконвіку намагалися прибрати до рук жадливі й амбітні сусіди, ця ж тенденція спостерігається й нині, і тому з'ясування суперечностей у духовно-просвітницькій діяльності П. Куліша є зараз не менш актуальним, ніж за часів, скажімо, Дмитра Донцова.

П. Куліш був причетний до формування духовної атмосфери Кирило-Мефодіївського товариства. Ідейною програмою київської інтелігенції стала "Книга буття українського народу", в якій обґрунтовано роль України у всесвітньому історичному процесі. Головна увага була спрямована на вирішення проблем власної ідентифікації, захисту права на окремішне історичне буття як певної спільноти й формування нового типу свідомості – національної, її поширення серед українців.

На основі цілісного розуміння державницько-правових ідей П. Куліш запропонував власне розв'язання існуючих складних завдань, спрямованих на формування національної самосвідомості через відродження історичної пам'яті. Вже в його ранніх творах – "Книзі о ділах народу українського славного Війська козацького Запорозького", "Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад", поемі "Україна. Од початків на Вкраїні до Батька Хмельницького", "Повести об украинском народе" – домінують постає національно-патріотична ідея, а саме: повернення історичної пам'яті про власну державність. Український діяч висвітлив свій погляд на Україну й долю українського народу з метою поновити минулу славу України в пам'яті народній, оскільки надавав великого значення формуванню національної самосвідомості. Зокрема, в "Книзі о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького" він зазна-

чав, що "... несмотря на то, что слава наша ещё недавно гремела по всему свету, уже только немногие из нас знают, что значит Гетманщина, что значит Украина, что значит казачество" [2, с. 66].

Український народ уявлявся у майбутньому господарем на своїй землі, культурне відродження України він розглядав як період, який може бути сприятливим для створення елементарних форм державности.

Слід зазначити, що митець взагалі засуджує будь-яке насильство, руїництво. З часом, відійшовши від романтичної ранньої творчости, у 80-х рр. XIX ст. він уже переосмислив історичне минуле, особливо козацьку добу в історії України. "Прапор його ідей – культуртрегерство, а засоби досягнення мети – самовдосконалення особистости, підвищення культурного рівня народу" [3, с. 110]. Про це йдеться в його програмному вірші цього періоду "До кобзи". Основна ідея вірша-роздуму – визначальна роль художнього слова в культурному розвитку нації, духовному відродженні України. Твір характеризує емоційна виразність, експресивні образи ("Поки із мертвих воскресне Вкраїна", "Мучене серце"). Воскресіння України із мертвих, образ "живої весни" співвідноситься із темою Христового Воскресіння. У збірці "Хутірна поезія" часто вживаються народнопісенні образи кобзаря, кобзи ("Родина єдина", "До кобзи" та ін.).

Наступна збірка "Дзвін" (1893), яка вийшла у Женеві, є найпоказовішою для творчости поета і в плані світоглядної еволюції, і в плані вироблення індивідуального стилю. Куліш продовжує засуджувати насильство, руїництво як засоби досягнення мети. Великого значення в духовному розвитку суспільства він надає рідному слову, українській мові, оспівує красу навколишнього світу, природу, любов як високе і благородне почуття. У цій збірці вперше зустрічається такий жанр літературного твору, як інвектива. Візьмемо для прикладу вірш "До рідного народу". Жанр інвективи найкраще підходить для художнього розкриття ідеї твору. Тут звучить осуд, біль і гнів митця як результат усвідомлення марности пройденого українським народом історичного шляху кровопролиття та руїни для сподіваного досягнення державности як гаранта розвитку і збереження культурних цінностей ("а ти своїм не назовеш нічого"), свободи ("жене тебе неволя з України"), національної незалежности ("з рідним словом тулишся, мов злодій"). Твір розвінчує колонізаторів України ("забрав усе великий твій добродій"), а засобом досягнення світлої мети бачиться підвищення культурного рівня українського народу. Рідна мова – "єдиний скарб", "життя міцна основа".

Вагоме місце в збірці "Дзвін" посідає вірш "Піонер" – кредо поета і громадянина. Він символічно поділяє збірку на дві частини та є своєрідним автокоментарем:

Я не поет і не історик, ні!
Я – піонер з сокирою важкою:
Терен колючий в рідній стороні
Вирубую трудящою рукою.
Не раз кроплю свою роботу й кров'ю,
Да весело так поратись мені.

Деякі дослідники роблять висновок, що Пантелеймон Куліш свіdomo взяв на себе велику місію – формувати культуру, духовність українського народу. У статті "Кулішеві листи і Куліш в листах" Ю. Шевельов (Шерех) пише: "Куліш певний, що він має місію, що ця місія – здвигнути націю і що він цю місію може виконати – попри всі, здавалося б, нездоланні перешкоди" [4, с. 68].

Значне місце в історичній та літературній спадщині П. О. Куліша посідають погляди на перспективи розвитку української мови. Гострота, важливість і актуальність цієї проблеми зумовлювалися тим, що царський уряд та його сатрапи впродовж довгих років проводили систематичну політику утисків та обмежень щодо культури усіх пригноблених народів, у тому числі українського. Зокрема, таким утиском слугував сумнозвісний циркуляр Валуєва 1863 р. та мерзенний Емський указ 1876 р.

У ті часи побутувало твердження, що українська мова є мовою простонародною, неясною, здатною створити лише невибагливі вірші та драматичні твори для невибагливого читача. Царська історіографія, реакційна публіцистика та літературна критика XIX ст., перекинувши історичні факти, всіма засобами намагались довести, що українська мова придатна лише для таких жартівливих творів, як "Енеїда".

У листі 11 травня 1845 р. чиновник полтавського губернського суду Є. О. Затиркевич прагнув переконати приятеля П. Куліша О. Марковича, що українці є не нація, а плем'я, що мова їх не мова, а діалект, з'єднавшись з іншими племенами в одну націю, вони внесуть з собою деякі елементи духовної культури, проте не мають достатніх умов для самостійного розвитку.

Отже, боротьба кирило-мефодіївців за українську мову розгорнулася в той час, коли, за висловом Т. Шевченка, "всі оглухли – похилились в кайданах..." [5, с. 196], коли не тільки солдатський чобіт режиму Миколи I топтав українську мову та літературу, а й українська інтелігенція соромилася своєї мужицької вимови і нама-

галася змінити свою чудову мову каліченою напівросійською говіркою.

П. Куліш з усією послідовністю виступив на захист української мови. Він з усіх сил доводив, що українське слово – це мова народу, який має свою історію і своє майбутнє. Цю ідею він чітко виклав у листах до М. Костомарова 2 травня, 27 червня, 1 вересня 1846 р. та 16 січня 1847 р. Зокрема, він зазначав, що пишається тим, що він українець і шкодує, що неосвічений московський уряд на українське гетьманство затверджував своїх "холопів та підніжків", які занедбали її роль і значення у європейському світі і зробили для своєї вітчизни дуже мало [6, с. 265].

Крім того, П. Куліш був переконаний, що українська література, рідне слово, освіта зуміють повалити існуючий устрій: "Погодите! Будет, может быть, время, когда от одного звука труб падут стены и твердыни, для разрушения которых вы считаете необходимым оружие, будет время и царей-поэтов, которые все покорят своему божественному могуществу; будет время и воздвижению храма, в котором поклоняются и чужие народы; будет время и пророкам – искупителям многих" [6, с. 207].

Рідне слово – чи не єдина надія у справі громадянської консолідації й пробудження національної свідомости народу (вірш "До кобзи"). У "Дзвоні" значення рідного слова розширюється до гаранта нації й аналога батьківщини:

Отечество ж собі ґрунтуймо в ріднім слові:
Воно, одно воно від пагуби втече,
Піддержить націю на предківській основі, –
Хитатимуть її політики вотще;
Переживе воно дурне вбиваннє мови,
Народам і вікам всю правду прорече. ("До Марусі В.")

Питання самопізнання, самотворення українського народу, вивчення й засвоєння досвіду та уроків його історичного поступу постають у творчості П. Куліша не лише як підстава для усвідомлення минулого, а й як бачення перспектив формування цілісного образу України. Зверненням, що зрозуміють його наміри потомки, є слова українського діяча: "Нехай за нас наше діло говорить, а не наші орації" [7, с. 178].

У той складний час П. Куліш бачив цілісну Україну й мріяв про історичну й культурну національну єдність. До того ж, як щирий патріот, він завжди відчував відповідальність за долю нації й повсякчас шукав шляхів для її покращення. Саме це, вважають дослідники, і надихнуло його на більш глибоке вивчення української минувшини,

насамперед її трагічних сторінок, які пізніше допомогли йому глибше зрозуміти причини втрати Україною початків державності на користь Московської імперії. Так з'явився твір "Чорна рада. Хроніка 1663 року", присвячений добі Козаччини. "Чорна рада", на думку П. Куліша, була найдраматичнішою подією для України, де яскраво проявилася національна свідомість українського народу. Б. Хмельницький створив підвалини української державності, а після його смерті розпочалася криза серед керівництва, утворилися групи різних політичних напрямків тощо. Уособленням державницько-правових ідей у творі П. Куліша є постать Якимом Сомка, який думав про Україну і мав намір після свого офіційного затвердження на гетьманську булаву прийти на союз із православною Московією, щоб мати можливість протистояти католицькій Польщі. Я. Сомко, як і його однодумець, павлоцький полковник І. Шрам, мріяли про Україну в складі федерації з Росією. Проте гетьман висував єдину умову: щоб була забезпечена повна автономія на засадах Гадяцьких пунктів, яких домігся свого часу гетьман І. Виговський. Гетьман Я. Сомко був проти покорі Москві й вважав, що внутрішні справи України мають вирішувати самі українці без зовнішнього втручання. Його ідеал – соборна Україна, об'єднана під єдиною гетьманською булавою, звільнена від усяких ворогів. Він бачив її рівноправним, а не підлеглим спільником із Московією. Гетьман мріяв про сильну українську державу, де будуть свої суди, школи, академії, друкарні, і запанує лад, порядок і справедливість: "... нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда і сила" [8, с. 63].

В одному з листів до М. Костомарова П. Куліш писав, що "благодать божа всім дана і в кожному народі муж світлого розуму і чистої волі може зробити багато для своєї чести і майбутньої могутности" [6, с. 66]. Дослідник вірив, що його земля, його народ обов'язково проснуться від сну і дрімоти та займуть почесне місце у світовому процесі:

"Воскреснеш, нене, встанеш з домовини...

Тебе я словом правди привітаю,

І розіллється слава України

По всій вселенній, од краю до краю" [6, с. 182].

У своїх наукових, художніх, публіцистичних, фольклорно-етнографічних працях, спогадах та численних листах П. Куліш неодноразово порушував питання про необхідність поліпшення роботи з поширення освіти серед милого його серцю українського народу, збереження та примноження його культури. Дослідник вважав, що розвиток освіти, літератури, мови, мистецтва є важливою складовою формування на-

цій. На його думку, український народ (як і всі інші) не зможе рухатися вперед, брати активну участь у поступальному розвитку людства, доки не будуть вирішені проблеми його національної культури. На перше місце серед цих проблем П. Куліш ставив питання освіти українського народу. Він неодноразово зазначав, що освіта українського народу повинна йти в ногу із загальноросійською та європейською, що молоді необхідно вивчати не тільки національну культуру, а й здобутки народів Західної Європи. В одному з листів (27 червня 1846 р.) до М. Костомарова дослідник писав: "Молоді люди, вдаючись у вивчення Малоросії, ніскільки не позбавляють себе цим можливості засвоїти освіченість європейську. Для чого брати крайності? Можна любити свій буколістичний хутір і захоплюватися блиском столиці ще більше, ніж людина, яка на хуторі ніколи не жила. Можна знати напам'ять всі пісні і засвоїти собі освіченість європейську до вищого ступеня" [6, с. 176].

Водночас П. Куліш гостро критикував тих "землячків", які недооцінювали свого і плазували перед іноземщиною, не вірили в духовні сили українського народу, в його можливості, гальмували розвиток вітчизняної науки, освіти та літератури. Гострота цієї критики зумовлювалася тим, що в середовищі тодішньої української та російської консервативної інтелігенції була широко поширена думка, що тільки Європа може давати взірці передового і прогресивного у всіх областях, а Росія (про Україну не було й мови) здатна лише "наслідувати їй і позичати в неї".

Лейтмотивом Кулішевих змагань упродовж усього життя було двоєдине прагнення: зберегти національне обличчя українського народу, його мову й культуру, звичаї і традиції, закласти основи національно-самобутньої української літератури – і водночас європеїзувати українців. Орієнтуючи співвітчизників на засвоєння здобутків західної і світової цивілізації, він ревно жадав вивести рідний народ, українське письменство й науку на широку дорогу світового культурного поступу.

Послідовного соціального аналізу дійсності, не освітленого романтичними ідеалами, безкрилого реалізму, надто ж натуралізму Куліш не приймав ні в молодому, ні в зрілому віці. Світ образної словесності, на його переконання, не повинен бути художнім еквівалентом довоколишньої дійсності. Художній твір, на його думку, має бути насажений високими ідеалами. Взірець для Куліша – "поэт как представитель нравственного элемента жизни, который упредил в человечестве образную религию, был везде и всегда ее неразлучным спутником и не расстается с нею никогда" [2; арк. 15 (біловика-списку)]. Літературну творчість він розглядав "как сред[ст]во действо-

вать благотвор[но] на общество" [9, с. 282]. Місце та роль літератури в суспільному житті Куліш звужував до народно-пізнавальних і морально- та національно-повчальних і виховних завдань (виражати національний дух, виховувати народ на засадах загальнолюдської та християнської моралі, національного патріотизму, консолідувати усі верстви нації, плекати національні святощі тощо), підпорядковуючи її вищій, у його уяві, меті – утвердженню гуманізму і формуванню нації.

Поет стверджував, що для блага України треба просвіщати й надихати ідеями гуманізму, національної рівноправності та взаємоповаги свій і сусідні народи, викривати власних і чужих "хижаків", бороти зло "Серед панів жорстоких і мужиків мізерних" ("Ода з Тарасової гори"), будити національну свідомість у багатих і вбогих, працювати на ниві культури, плекати "рідну мову".

Культура для Куліша – головна рушійна сила в процесі етногенезу, формування національної самосвідомости, індивідуального самовдосконалення. Системотворною характеристикою цього гуманітарного типу культури є ідея духовности, віри, християнської злагоди, довіри, любови. Християнська віра була важливим і чи не визначальним фактором плекання, збереження почуття спільности, духу єдности, колективности, братолюбства під національним знаменом: "Чистий стоятиме сей стяг у сяєві гуманітарности, – заповідав письменник у "Зазивному листі до української інтелігенції". – Не стягує він людей на криваве діло, на гарбанне чужої предківщини, на топтанне під ноги чужої святині. Стягує він українську розпуджену сем'ю до наслідування предківського надбання – рідного слова, до наслідування правом науки і словесности" [10, с. 12].

Куліш прагнув творити нову духовно-психологічну атмосферу в українському суспільстві, яке катастрофічно втрачало моральні і духовні основи суспільного життя під агресивним напором російського самодержавства. Він усвідомлював, що ніяка збройна сила не здатна протистояти цьому навальному нівелюванню національного обличчя народу.

"Ми тільки зрозуміли розумом і побачили очима, скільки ми втратили неоплатимої сили, піддобрюючись москалеві. Ми вже не маємо своїх церковних ієрархів. <...> Не маємо вже і своїх сановників. <...> Не маємо ні свого українського трибуналу, ані свого звичаєвого права. Не маємо ні такої церкви, котра підлягала б суду громадської совісти, ні такої школи, котра виховувала б наших людей згідно з духом нації. Не маємо навіть рідної преси, котра б не давала національній мові миршавіти під впливом чужої <...>. Одно тільки наше зосталось

при нас – живе українське слово. І тому задекретовано згинуті. <...> Отже, воно не зникне вже через те саме, що його тиснуть і гонять. Наше слово загартоване в устах Олегів, Святославів, Володимирів іще тогді, як Москва й не наклюнулась" [11, с. 134].

Зберегти національну самобутність, обрати власний цивілізаційний шлях розвитку, порятувати "святе наслідде – слово! Воно-бо – скарбівня нашого духу" – з таким переконанням П. Куліш – цей "піонер з сокирою важкою" – розчищав хащі неуктства, громадської пасивності та національної байдужості.

Свій "Зазивний лист до української інтелігенції" Пантелеймон Куліш наповнив пафосом гнівного осудження московської експансії в Україні та закликком єднатися задля нарощення процесу творення нового духовного клімату, здатного забезпечити гармонійний розвиток культури як визначальної динаміки формування української цивілізації.

П. Куліш пророчо передбачав жажливі наслідки майбутніх революційних зрушень, які вже двічі потрясли Європу в XIX ст. і які кров'ю та насильством, варварським анархізмом та знелюдненням особистості засвідчили безперспективність прискорення суспільного поступу революційними засобами:

Наука в нас була з давняшніх літ мала,–
І ту він знівечив, догоджуючи аду.
Безумна помста нас у темряву ввела,
Як ми почадили від кров'яного чаду
На пожарах, де вся письменність полягла,
І дав нам демон тьми за подвиги в нагороду
Руйновище пусте да голоднечу й мір,
Юдоль одчаєння, німої смерті пир.
<...> Через руїну лжа, слідом за мужиком,
Гадюкою вповзе в цяцьковані палати.
І будуть з мужиків знов ті ж самі пани.
Клеврети духа тьми, знарядде Сатани.

Зло неможливо побороти насильством, переконує та застерігає П. Куліш у "Думі-пересторозі, вельми на потомні часи потрібній". Про це буквально волає трагічна доля Іудеї, яку загарбав Рим і на печальному прикладі якої письменник доводить необхідність гуманістичного формування цивілізації шляхом духовного і морального вдосконалення людини і суспільства, нації і людства. Заперечуючи бунтарський виклик, деконструкцію, волонтаризм нетерпеливих збудників злобної стихії, письменник застерігає: "Кривавим манів-

цем до щастя не дійти" і закликає сповідувати ідею громадянства як універсального обов'язку.

Отже, можна підсумувати, що впродовж довгого творчого життя Пантелеймон Куліш пройшов прикметну ідеологічну еволюцію, зумовлену суспільними обставинами, політичними режимами, культурним поступом та їх власною рецепцією.

У 40-х роках (до арешту) спрямування його творчості було переважно національно-демократичне: у центрі уваги письменника – насамперед збереження національної своєрідності українського народу, його звичаїв та обрядів, народного духу й характеру, історичної пам'яті, уславлення героїчної боротьби козацтва за національне визволення, відродження власної державности, ідея загальнонаціональної соціальної згоди в українському суспільстві, орієнтація на поступове звільнення українських селян із кріпацтва ("Малороссийские рассказы", "Огненный змей", "Михайло Чарнышенко", "Україна", "Орися", перша редакція "Чорної ради", "Повесть об украинском народе").

На засланні (у 1847–1850 рр.) та у першій половині 50-х років настає вимушене послаблення (та аж ніяк не зникнення!) національної енергетики й антикріпосницької проповіді ("Искатели счастья", "Алексей Однорог", "Воспоминания детства").

Із другої половини 50-х – на початку 60-х років, у ліберальній атмосфері антифеодальних настроїв, пов'язаних із проведенням селянської реформи (скасування кріпацтва), національно-демократичне спрямування відроджується і розвивається, а водночас помітно посилюються соціальні акценти: вираження соціально-бунтарських настроїв простолюдю, безжалісна критика феодального гніту за часів Гетьманщини, сатира на сучасне панство.

Із середини 70-х років до кінця життя соціальні акценти зміщуються від демократичних у протилежний бік – до аристократичних і навіть монархічних, посилюються пророчі попередження про небезпеку руйнівної революції. Проте національне спрямування творчості зберігається і розвивається ("Хуторская философия и удалённая от света поэзия", "Слов'янська ода"). Такий широкий спектр ідеологічних шукань знаходить вираження у багатогранному змісті довгого ряду тогочасних творів ("Мальована гайдамащина", "Хуторна поезія", "Магомет і Хадиза", "Маруся Богуславка", "Драмована трилогія", "Дзвін", "Грицько Сковорода" та ін.).

Упродовж життя Куліш виявляв себе як мислячий письменник – навіть релігійні доктрини він не пасивно сприймав, а їх активно освоював, самостійно роздумуючи над суттю різних віровчень, релі-

гійною мораллю та одвічними загадками людського буття, а тому розбудовував і пропагував власне надконфесійне "нововірство". Заклопотаний більше громадсько-політичними, історичними та історіософськими проблемами, він не спромігся на свою теософію, але й у цій царині принагідно залишив у спадок наступним поколінням цікаві роздуми – інтелектуальну поживу для дальших заглиблень у таємничу сферу метафізики.

Оригінальна, полемічно загострена творчість і діяльність Пантелеймона Куліша, надто ж 70–90-х років, його "словництво", своєрідна "староруська мова" були по-різному зустрінуті українською громадськістю, критикою, здобули неоднозначну оцінку в літературознавстві, стали предметом зацікавлених дискусій і гострих суперечок, які, почавшись із кінця 50-х років XIX ст., не вщухають і досі. Ще 1925 р. Микола Хвильовий із властивим йому епатажем писав до М. Зерова:

"Що ж до науки, до політики й культури в широкому розумінні цього слова, то тут більшого за Куліша я не бачу. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента" [12, с. 13–14].

Дослідник В. Г. Сарбей у 1995 році писав: "Якби останній не зробив би нічого більше, крім винайдення абетки, що нею українці користуються й нині, і яку у довгі часи невизнання самостійності української мови російсько-імперськими колонізаторами називали ніяк не інакше як "кулішівкою", то цього було б цілком доволі для уславлення його імені в віках. Проте цим своїм всезагальним культурним внеском "батько українського правопису", як його називав видатний культурно-освітній і церковний діяч Іван Огієнко, не обмежився, а також залишив по собі слід як талановита творча індивідуальність, що збагатила свій народ літературно-белетристичними (поетичними й прозовими) та публіцистичними творами, науковими працями у галузі історії, етнографії, фольклористики, літературознавства [13, с. 5].

Значення і заслуги Пантелеймона Куліша в розвитку української літератури, культури й національної ідеології полягають у тому, що він розбудував оригінальну настановну концепцію духового розвитку нації, позначивши його перспективний напрям, складовими якого є еволюційний поступ, культуротворчий, ненасильницький шлях боротьби за соціальний прогрес і національне визволення, власну державність, забезпечення національно-визвольного руху, у тому й майбутнього збройного, воєнного, високим рівнем культури,

орієнтація на вічні гуманістичні цінності, загальнолюдську мораль, християнське братолюбство, вивищення уселюдських і загальнонаціональних пріоритетів над класовими інтересами, органічне поєднання національної ідеї та вселюдських ідеалів.

Із численної та багатогранної літературної і наукової спадщини Пантелеймона Куліша ("паньківщини" чи "кулішівщини", як він сам і називав) неперехідне першорядне значення зберігають українська художня проза ("Чорна рада" й оповідання), поезія (збірки "Досвітки", "Хуторна поезія", "Дзвін", пісні поеми "Магомет і Хадиза", "Маруся Богуславка", "Куліш у пеклі", "Грицько Сковорода"), драматичні твори ("Драмована трилогія", "Іродова морока", "Хуторянка"), поетичні переклади ("Позичена кобза", "Переспіви з великоруських співів", "Псалтир"), літературно-критичні, історико-літературні, фольклористично-етнографічні та філософські праці, популярно-історичні нариси ("Записки о Южной Руси", "Хмельницина", "Виговщина" та ін.), публіцистика та мемуаристика (передусім "Жизнь Куліша", "Історичне оповідання", "Хуторская философия и удаленная от света поэзия"), листи. Це все – класичні надбання української культури. Саме їх треба конче запровадити до програм середніх та вищих навчальних закладів (і не лише гуманітарного профілю), першою чергою перевидати в багатотомних зібраннях творів письменника та окремими книжками й брошурами. Певну пізнавальну цінність становлять російськомовна художня проза, історичні монографії та статті, які також заслуговують на критичне перевидання, – зауважує Євген Нахлік [14, с. 15].

Визначне місце в історії українських перекладів Біблії та в розвитку української літературної мови посів Кулішів переклад Святого Письма, доопрацьований зусиллями І. Нечуя-Левицького та І. Пулюя. І сучасним літераторам, науковцям, освітянам слід усе зробити для того, щоб на творах Пантелеймона Куліша виховувалися нові й нові покоління українців, гартуючи національний характер, пізнаючи власну історію, культуру, ментальність, навчаючись плекати національну свідомість, самобутність і державність, загальнолюдські культурні цінності.

Література

1. Донцов Д. Два антагоністи (П. Куліш і Т. Шевченко). *Дивослово*. 2006. № 4. С. 54–59.

2. Куліш П. Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького. *Кирило-Мефодіївське товариство*: в 3 т. / упоряд., наук. ред. І. Л. Бутко, Ф. П. Шевченко. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 2. С. 66.

3. Левчик Н. Будівничий духовного відродження України. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях*. 2005. № 1. С. 103–113.
4. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах: *вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані* / ред. Ю. Луцького; передм. Ю. Шевельова. Нью-Йорк; Торонто: Укр. вільна акад. наук у США, 1984. 326 с.
5. Шевченко Т. Кобзар. Київ: Дніпро, 1999. 672 с.
6. Куліш П. До М. Костомарова. Куліш Пантелеймон. *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані* / за ред. Ю. Луцького. Нью-Йорк; Торонто: УВАН у США, 1984. С. 265.
7. Куліш П. До О. Кониського / Куліш Пантелеймон. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані (за ред. Ю. Луцького). Нью-Йорк; Торонто: УВАН у США, 1984. С. 178.
8. Куліш П. Чорна рада. Київ: Бібліотека українця, 2000. С. 63.
9. Куліш П. З листа до Параски Глібової від 6 квітня 1862 р. *Червоний шлях*. 1924. № 8–9. С. 282.
10. Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції: листи з хутора. Київ, 2012.
11. Куліш П. Хуторна поезія. Львів, 1882. С. 134.
12. Листи Миколи Хвильового до Миколи Зерова / підготовка текстів, примітки В. Брюховецького. *Радянське літературознавство*. 1989. № 8. С. 13–14.
13. Сарбей В. Г. Пантелеймон Куліш у сучасному йому і нинішньому українському національному відродженні. *Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 175-м роковинам від дня народження письменника*. Харків, 1995.
14. Нахлік Є. Україна між Сходом і Заходом, Азією і Європою: погляд Пантелеймона Куліша. *Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідження*. Львів–Нью-Йорк, 2000.
15. Куліш П. Последний из Борецких. Исторический роман из недавнего прошлого. *Ин-т рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України*. Ф. 1, № 285,29, арк. 11 (автографа-чернетки); арк. 15 (біловика-списку).

References

1. Dontsov, D. (2006). Dva antahonisty (P. Kulish i T. Shevchenko) [Two Antagonists (Kulish P. & Shevchenko T.)]. *Dyvoslovo* [in Ukrainian].
2. Kulish, P. (1990). Knyha o dilakh narodu ukrainskoho i slavnoho Viiska kozatskoho Zaporozkoho / Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo [Book About the Deeds of Ukrainian People and Glorious Zaporozhian Cossack Army/Brotherhood of Saints Cyril and Methodius]. 3 vol. Kyiv. Nauk. Dumka [in Ukrainian].
3. Levchuk, N. (2005). Budivnychiy dukhovnoho vidrodzhennia Ukrainy [The builder of spiritual revival of Ukraine]. *The Ukrainian language and literature at secondary schools, gymnasiums, lyceums* [in Ukrainian].
4. Shevelov, Yu. (1984). Kulishevi lysty i Kulish u lystakh: vybrani lysty Panteleimona Kulisha, ukrainskoioi movoiu pysani [Kulish's letters and Kulish in letters: Selected Letters of Panteleimon Kulish Written in the Ukrainian Language]. New York, Toronto [in Ukrainian].

5. Shevchenko, T. (1999). *Kobzar* [Kobzar]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
6. Kulish, P. (1984a). Do M. Kostomarov / Kulish Panteleimon. Vybrani lysty Panteleimona Kulisha ukrainskoiu movoiu pysani [To Kostomarov M. / Kulish Panteleimon. Selected Letters of Panteleimon Kulish Written in the Ukrainian language]. New York, Toronto [in Ukrainian].
7. Kulish, P. (1984b). Do O. Konyskoho / Kulish Panteleimon. Vybrani lysty Panteleimona Kulisha ukrainskoiu movoiu pysani [To Konynskyi, O. / Kulish Panteleimon. Selected Letters of Panteleimon Kulish Written in the Ukrainian Language]. New York, Toronto [in Ukrainian].
8. Kulish, P. (2000). *Chorna rada* [The Black Council]. Kyiv: Biblioteka ukrainska [in Ukrainian].
9. Kulish, P. (1924). 3 lysta do Parasky Hlibovoi vid 6 kvitnia 1862 r. [3 Letters to Paraska Hlibova on the 6th of April, 1862]. *Chervonyi shliakh* [in Ukrainian].
10. Kulish, P. (2012). *Zazyvnyi lyst do ukrainskoi intelihentsii: Lysty z khutora* [Call Letter to Ukrainian Intelligentsia: Letters from the Small Village]. Kyiv [in Ukrainian].
11. Kulish, P. (1882). *Khutorna poeziiia* [Small Village Poetry]. Lviv [in Ukrainian].
12. *Lysty Mykoly Khvylovoho do Mykoly Zerova: Pidhotovka tekstiv, prymitky V. Briukhovetskoho* [Letters of Mykola Khvylovyi to Mykola Zerov: Preparation of Texts, Notes by Briukhovetskyi V.]. *Radianske literaturoznavstvo* [in Ukrainian].
13. Sarbei, V. H. (1995). *Panteleimon Kulish u suchasnomu yomu i nynishnomu ukrainskomu natsionalnomu vidrozhenni* [Panteleimon Kulish in the Modern for Him and Current Ukrainian National Renaissance]. Reports of the scientific conference dedicated to the 175th anniversary of the writer. Kharkiv [in Ukrainian].
14. Nakhlik, Ye. (2000). *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom, Aziieiu i Yevropoiu: pohliad Panteleimona Kulisha. Panteleimon Kulish: materialy i doslidzhennia* [Ukraine between East and West, Asia and Europe: View of Panteleimon Kulish. Panteleimon Kulish: Materials and Researches]. Lviv [in Ukrainian].
15. Kulish, P. *Poslednyi yz Boretskykh. Ystorycheskyi roman yz nedavneho proshloho* [The Last of Boretskyi. Historical Novel from the Recent Past]. Institute of CNB manuscript named after Vernadskyi V. I. NAS of Ukraine [in Russian].

T. Chumak

Candidate of Pedagogic Science, Senior Lecturer of Journalism and Linguistic Communication Department National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Role of Panteleimon Kulish in the Spiritual Development of the Ukrainian Nation

Panteleimon Kulish is a prominent figure in Ukrainian culture and literature. Despite some contradictions of the artist's cultural and philosophical views in different phases of his life and art, most researchers agree that Panteleimon Kulish is one of those figures who, being

multi-faceted, have made a tremendous contribution to the development of Ukrainian culture, literature, art, language and science. P. Kulish participated in the Cyril-and-Methodius Brotherhood ideological programforming named Genesis of the Ukrainian People. The program was focused on addressing self-identification issues, protecting a separate historical genesis as a community and forming the national consciousness, its spread among Ukrainians. Understanding state and legal ideas comprehensively, P. Kulish offered his own solution to existing complex problems aimed at shaping national consciousness via the historical memory revival. In the decades that followed, in his writings Kulish continued to condemn violence and destruction as means of pursuing a goal. He gives great importance in the social spiritual development to his native word, the Ukrainian language, and praises the beauty of the world, nature, love as a high and noble feeling. Panteleimon Kulish has undergone a marked ideological evolution during his long creative life, driven by social circumstances, political regimes, cultural progress and own assimilation. The artist has made his mark on the world as a talented creative individuality, that enriched his people with literary and fiction (poetic and prose) and nonfiction, scholarly works in the field of history, ethnography, folklore studies, literary studies. P. Kulish is the author of the first Bible translation into Ukrainian. Panteleimon Kulish's achievements and merits in the development of Ukrainian literature, culture and national ideology are in his developing of the original regulating conception of the nation spiritual development, marking his perspective direction, which are the components of evolutionary progress, cultural, non-violent way of struggle for social progress and national liberation, statehood, focusing on eternal humanistic values, universal human morality, Christian brotherhood, universal and national priorities raising over class interests, organic combining of both national ideas and universal ideals.

Key words: *Ukrainian nation, Ukrainian culture, multi-faceted artist, evolutionary progress, non-violent struggle, focus on humanistic values.*